

**QASHQADARYO SHEVALARIDA “HURMAT” SEMALI
LEKSEMALARNING LINGVOMADANIY AREALLARI
VA O‘RGANILISH BOSQICHLARI**

Tojiyeva Shahlo Otabek qizi

QDU magistranti

+998912186206

shahlotojiyeva2002@gmail.com

Annotatsiya: Bu maqolamiz orqali biz, o‘zbek tilidagi o‘zbek shevashunoslari, xususan, Qashqadaryo shevalarini o‘rgangan olimlarning dissertatsiyalari, kitoblari va monografiyalaridagi shevalarni o‘rganish bo‘yicha nazariy fikrlari va amaliy materiallari asos qilib olindi. Shuningdek, Qashqadaryo viloyati hududlari shevalarini o‘rgangan olimlarning bu hududdagi shevalarni xalq so‘zlashuv nutqidan yozib olganligi va yozma yodgorliklardagi so‘zlar bilan tarixan qiyoslanganligi, ularning fonetik, morfologik xususiyatlarining o‘rganilishi, taraqqiyot manbalari va etimologik jihatdan qanday tahlil va tasnif etilganligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: shevalar, qipchoq lahjasi, olimlar, til xususiyati, so‘zlashuv nutqi, tadqiqotlar, leksika, filologiya, dialektial lug‘atlar, xalq ijodi.

Abstract: This article is based on the theoretical ideas and practical materials of the Uzbek language, especially the dissertations, books and monographs of scholars who studied the dialects of Kashkadarya. It also covers the way in which scholars who studied the dialects of the Kashkadarya region recorded the dialects of this region from colloquial speech and compared them historically with words in written monuments, the study of their phonetic and morphological features, the sources of development and how they were analyzed and classified in terms of etymology.

Keywords: dialects, Kipchak dialect, scholars, language features, colloquial speech, research, lexicon, philology, dialectal dictionaries, folk art.

Аннотация: Данная статья основана на теоретических представлениях и практических материалах по узбекскому языку, в частности на диссертациях, книгах и монографиях ученых, изучавших диалекты Кашкадарьинской области. В ней также рассматривается, как ученые, изучавшие диалекты Кашкадарьинской области, фиксировали диалекты этого региона на основе разговорной речи и сравнивали их исторически со словами в письменных памятниках, изучали их фонетические и морфологические особенности, источники развития, а также анализировали и классифицировали их с точки зрения этимологии.

Ключевые слова: диалекты, кипчакский диалект, ученые, языковые особенности, разговорная речь, исследования, лексика, филология, диалектные словари, народное искусство.

Qashqadaryo o'zbek xalq shevalarini o'rgangan olimlarning bu hudud shevalari leksikasini o'rganish bo'yicha amalga oshirgan tadqiqotlari doirasida nashr etilgan ishlar, lug'atlar har tomonlama tahlil qilindi.

Mustaqillikning so'nggi besh yilligida O'zbekistonda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida bir qator Farmonlar qabul qilindi. Bunday Farmonlarning ijrosini ta'minlashda keng ko'lamli ishlar amalga bajarilmoqda. Respublikamizda "Shevashunoslik markazi"ning tashkil topishi va bugungi kunda filologiya fandari doktorlari, professorlar Samixon Ashurbayev, Muradqosim Abdiyev, Nigora Murodovalarining faol harakati bilan O'zbekistonning hududlararo shevalarni o'rganilishi, shevashunoslik bo'yicha xalqaro anjumanlar uyushtirilishi buning yaqqol dalilidir. Ayniqsa, bugungi kunda adabiy tilimizning manbai va xazinasini bo'lgan shevalar leksikasini to'plash, o'rganish va ularni adabiy tilimiz lug'at boyligiga kiritish bo'yicha muayyan ishlar olib borilmoqda. Har qanday til shevalari, jumladan, o'zbek shevalari leksikasini leksikografik tadqiqotlarsiz tasavvur qilish mumkin emas. Respublikamizda har bir viloyatlar bo'yicha mukammal va katta hajmli dialektal lug'atlar yaratilmas ekan, shevalar leksikasi bo'yicha nazariy va amaliy jihatdan ilmiy tadqiqotlar ham yuzaga kelmaydi. Qashqadaryo shevalarining o'rganilish tarixi, leksikografik yo'nalishlari bo'yicha tadqiqotlar A. Ishayevning O'zbek dialektal leksikografiyasi (1990) asarining tadqiqot obekti sifatida o'rganilgan. Ushbu tadqiqot muallifi respublikamiz, xususan, Qashqadaryo viloyati o'zbek shevalari bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar, dialektal lug'atchilik materiallari, tadqiqotlarga ilova tarzida berilgan lug'atlarning turlari, lug'atlardagi yutuq va kamchiliklarni ro'y-rost ko'rsatib va bu sohadagi xato va nuqsonlarni bartaraf etish uchun tavsiyalar bergan. Ammo bu asardan boshqa Qashqadaryo shevalarini o'rgangan tadqiqotchilarining shevashunoslik, dialektal lug'atlar tuzish bo'yicha biron-bir tadqiqot yaratilmagan. Demak, Qashqadaryo shevalarining o'rgangan olimlarning tadqiqotlarini jiddiy o'rganish va bu soha shevaviy merosini tadqiq etish endigina boshlanmoqda.

Maqolada A. Ishayevning O'zbek dialektal leksikografiyasi (1990) asaridagi nazariy va amaliy fikrlarga tayanilib ish ko'rildi. Muallifning mazkur asarida shevaviy lug'atchilikning barcha amaliy masalalari, shevalardan so'z yozib olish, ma'nolarini aniqlash, lug'at tuzish, lug'atga so'z tanlash va tartiblashtirish, lug'at da shevaga xos so'zlarning hajmi va ma'nolari kabi dolzarb masalalar tadqiq etilgan (Nafasov ve Nosirov, 1993, s. 69). O'zbek tilshunosligida Qashqadaryo xalq shevalarini o'rgangan

tadqiqotchilarning ishlari bo'yicha A. Ishayevning O'zbek dialektal leksikografiyasi nomli asarini inobatga olmasak, bu borada qilinajak ishlar ko'p.

Qashqadaryo xalq shevalar leksikasining o'rganilishi tarixini shartli ravishda quyidagicha guruhlash mumkin: 1. Qashqadaryo viloyati shevalarini o'rganilish tarixining umumiy holati va sharhi. 2. Yuqori Qashqadaryo shevalarini o'rganilish tarixi. 3. Quyi Qashqadaryo shevalarining o'rganilish tarixi Qashqadaryo viloyati shevalarini o'rganilishi holatini umimlashtirib aytish mumkinki, bu sohani tadqiq va tahlil etishda, shevalar lug'atlarini tuzishda quyidagi tilshunosshevashunoslarning xizmatlari tahsinga sazovor. Bu yo'nalishda YE. D. Polivanov, B. Jo'rayev, N. Mirzayev, T. Qudratov, Q. Xurramov, X. Jabborov, E. Jabborov N. Shoimova va boshqalarning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi. Qashqadaryo o'zbek xalq shevalarini birinchilardan bo'lib, har tomonlama sinchiklab o'rgangan olim professor YE. D. Polivanovdir. U 1920-26-yillar davomida Qarshi, Samarqand, Toshkent kabi shahar shevalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borib, juda qimmatli asarlar yozdi. U Qashqadaryo xalq shevalaridan Qarshi shevasini ilk marta o'rgangan va bu viloyat shevalarini o'rganishni boshlab bergan shevashunosdir. Uning 1928 yilda nashr etilgan Qarshi shevasi bo'yicha Obraztsi nesingarmonisticheskix (iranizovannix) govorov uzbekskogo yazika. Karshinskiy govor // Qarshi shevasi. O'zbek tili nosingarmonizmli (eronlashgan) shevalaridan namunalar (Polivanov, 1928, s. 92-96) maqolasi fikrimizning dalilidir. Uning 1933 yilda bosilib chiqqan O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili degan asarida o'zbek shevalarining turli –tuman ekanligi alohida qayd etilgan (Jo'rayev, 1963, s. 17-18). O'zbekistonning Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlari aholisining nutqi xalqona so'zlarga boy. Hududning tabiiy muhiti, ishlab chiqarish va hayot tarzi, etnik tarkibi shevaviy, qadimiy so'zlarning xilma-xil namunalarini saqlab qolishga, yangilarini yaratishga asos bo'lgan. Xalq ijodining ko'pgina turlari saqlangan. T. Nafasov joy nomlarini yozib olish jarayonida xalq nutqi va ijodining bir necha turlariga oid dalillar to'plagan. 15 mingga yaqin xalq so'zlarini yozib olgan. Alla va Kelinoy qo'shiqlarini to'plab kitob holida nashr qildi. Xalq maqollari, afsona va rivoyatlarini, xususan, kelinsalomlar va topishmoqlarni, xalq udumlarini toponimik rivoyatlarni yozib olgan Ma'lumki, har qanday mahalliy sheva, ma'lum bir hudud aholisi tilidagi so'z va qo'shimchalardan yaraladi. Ularning kashfiyotchisi esa o'sha hududda yashovchi xalqdir. Shevashunos, eng avvalo, shevadagi so'z yaralgan hududni va uning yaratuvchilari kimlar ekanligini aniqlab so'ngra tadqiqot olib borishi zarur. T. Nafasov – ana shunday saviyadagi olim. U toponimlarni tadqiqi jarayonida vohamiz shevalarini o'rgandi. Uning isboti – olimning Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari lug'ati'dir. Har qanday shevaga xos so'zda uni yaratgan xalq shevasining hidi va ufori bor. Bu hududni anglay bilish va ajrata olish lozim.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, Ozbekistan respublikasi viloyatlari orasida Qashqadaryo viloyatining shevaga xos xalq soʻzlari ancha yaxshi oʻrganilgan. Koʻplab tadqiqotlar amalga oshirilgan va salmoqli lugʻatlar yaratilgan. Qashqadaryo viloyati shevalarining dialektal lugʻatlaridek lugʻatlar Samarqand, Jizzax, Sirdaryo, Surxondaryo oblastlaridagi shevalar boʻyicha tuzilmaganligini mutaxassislar yaxshi bilishadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Djurayev (1964). Shaxrisabzkiy govor uzbekskogo yazika. Fan. Enazarov, T. (2008).
2. Shevashunosligimiz haqida oʻylar, Ayyub Gʻulomov va oʻzbek tilshunosligi masalalari. Toshkent. Enazarov, T. (2021).
3. Oʻzbek dialektologiyasi: nazariya va amaliyot (nomli oʻquv qoʻllanma). Mahalla va Oila.
4. Jabborov, X. (2011). Oʻzbek tilining dehqonchilik leksikasi. Fan.
5. Jabborov, X. (2016). Dehqonchilik soʻzlarining qisqacha izohli lugʻati. Nasaf
6. Nafasov, T. (2011). Qashqadaryo oʻzbek xalq soʻzlari. Muharrir. Polivanov, Y. D. (1928).
7. Obrazsi nesingarmonisticheskix (iranizovannix) govorov uzbekskogo yazika. Karshinskiy govor. Dokladi AN SSSR. – Leningrad: 1928, №5 str. 92-96.
8. Umarov, E. (2011). Qashqadaryo oʻzbek xalq soʻzlari lugʻati, Oʻzbek tili va adabyoti.
9. Usmonov, K. (2008). Shevalar bagʻrida tugʻilgan nomlar tadqiqchisi. Nomshunos olim.
10. Xurramov, K. (1981). Uzbekskiy narolnqe geograficheskiye termini, oboznachayushiye relyef Yujnogo Uzbekistana. Nauka.